

Janusz Adam Frykowski

Dzieje parafii unickiej pw. św. Demetriusza Męczennika w Nedeżowie w świetle XVIII-wiecznych wizytacji kościelnych

---

Rocznik Teologiczny 57/3, 319-345

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI*

Dzieje parafii unickiej pw. św. Demetriusza Męczennika w Nedeżowie w świetle XVIII-wiecznych wizytacji kościelnych

Słowa kluczowe: parafia, cerkiew, paroch, unicy, uposażenie, paramenty, argentaria, utensylia

Wprowadzenie

Pierwsza wzmianka o Nedeżowie pochodzi z 1409 roku, kiedy to miejscowość ta należała do Wołczka z Gródka¹. Można jednak przepuszczać, że wieś ma starsze, zapewne XIV-wieczne korzenie. W okresie staropolskim jej losy były związane z rodzinami Nedeżowskich, Łaszczów i Wierzbickich². Pod względem organizacyjnym wieś przynależała do województwa bełskiego, które do 1462 roku tworzyło oddzielne księstwo, podległe księżętom mazowieckim. Po śmierci ostatniego Piasta mazowieckiego, Władysława II, ziemia bełska, jako odrębne województwo, weszła w skład Korony. Pierwotnie województwo to dzieliło się na 5 powiatów: bełski, buski, grabowiecki, horodelski i lubaczowski, przy czym powiaty bełski i lubaczowski w 1531 roku zostały połączone w jeden – bełski³. Pewne jest, że w XVI-XVIII wieku Nedeżów był częścią składową starostwa bełskiego i w ramach tej królewskiej funkcjonował do 1787 roku, kiedy to Edward Romanowski odkupił go od rządu austriackiego. Pod panowaniem

---

* Dr Janusz Adam Frykowski jest dyrektorem Zespołu Szkół Nr 1 im. B. Głowackiego w Tomaszowie Lubelskim.

¹ L. Bieńkowski, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, [w:] *Roczniki Humanistyczne*, 7(2), 1960, s. 158.

² Więcej o historii tej wsi zob.: J. Niedźwiedz, *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2004, s. 338-339.

³ Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903, s. 226; *Źródła dziejowe*, Tom XVIII, Część I, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, Tom VII, Część I, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902, s. 20.

austriackim Nedeżów znajdował się do 1809 roku. Wówczas to, w wyniku powiększenia Księstwa Warszawskiego, wieś znalazła się w jego granicach. Kolejna zmiana przynależności Nedeżowa miała miejsce w 1815 roku, kiedy to na kongresie wiedeńskim z ziem Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie, zależne od Cesarstwa Rosyjskiego. W granicach Imperium Romanowów przedmiotowa wieś pozostawała do wybuchu I wojny światowej. Obecnie wieś Nedeżów położona jest na północnym skraju gminy Jarczów, w centralnej części powiatu tomaszowskiego, w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego.

Ze względu na to, że Nedeżów położony był w województwie i w powiecie bełskim, jego ludność poddana była oddziaływaniu dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji, których władze umiejscowiono w Chełmie: prawosławnej (po 1596 roku unickiej) oraz katolickiej obrządku łańciskiego. Granice administracyjne obu diecezji niemal się pokrywały, więc zamieszkiwała je na pewno ludność obydwu wyznań, a po 1596 roku – zarówno dwóch wyznań, jak i dwóch obrządków⁴.

Prawosławna diecezja chełmska funkcjonowała do 8 października 1596 roku, kiedy to w Brześciu nad Bugiem metropolita Michał Rohaza wraz z częścią hierarchów, w tym władką chełmskim Dionizym Zbirujskim, ogłosił przyjęcie unii. Hierarcha ten został pierwszym unickim biskupem chełmskim⁵. Chełmska

⁴ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm 1999, s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48-58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, t. III, kol. 132.

⁵ O unii brzeskiej zob.: E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996; *Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz i T. Kempa, Toruń 1998; K. Soczyński, *400-lecie unii brzeskiej*, Warszawa 1996; *Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin-Supraśl 2012; *Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy*, Toruń 1997; *Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998; *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994; *Брестская уния 1596 г. И общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч.1, *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч.2, *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; М. Дмитриев, *Брестская уния в исследованиях польских и российских историков*, [w:] *Российско-польские научные связи в XIX-XX вв.*, редкол. В. Волков, Л. Марней, Б. Носов, Москва 2003; М. Дмитриев, *Между Римом а Царьградом*,

diecezja unicka pierwotnie obejmowała obszar ziemi chełmskiej, województwa bełskiego (bez okolic Lubaczowa), a także licznych enklaw-parafii⁶. Organizacyjnie dzieliła się na dwa oficjalaty (chełmski i bełski), te z kolei na 13 oraz 22 dekanaty. W granicach dekanatów funkcjonowały parafie, których liczba, zależnie od okresu, była różna, np. w 1772 roku było ich 542⁷. Po pierwszym rozbiórze południowe tereny diecezji, stanowiące około 2/3 jej dotychczasowej powierzchni, zostały zajęte przez Austrię. W ramach dostosowywania organizacji kościelnej do nowego podziału administracyjnego monarchii habsburskiej w 1784 roku tereny te włączono do eparchii lwowskiej i przemyskiej. Dalsze zmiany granic unickiej diecezji chełmskiej nastąpiły na skutek trzeciego rozbioru, w którego wyniku eparchia utraciła tereny położone na prawym brzegu Bugu. Kolejne zmiany granic diecezji nastąpiły podczas wojen napoleońskich. Obszar eparchii ukształtował się ostatecznie po kongresie wiedeńskim. Podlegały jej wówczas wszystkie parafie unickie w Królestwie Polskim oraz parafia w Wolnym Mieście Krakowie⁸.

Po zawarciu unii brzeskiej Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Prawa Cerkwi prawosławnej zostały ponownie uznane dopiero przez sejmy w latach 1607 i 1609. Stosunki między obydwojma Kościołami nie układały się najlepiej, zaś apogeum wrogości miało miejsce w 1623 roku, kiedy to został zamordowany Jozafat Kuncewicz, unicki arcybiskup połocki, późniejszy święty i patron unii⁹. Sytuacja nie uległa zmianie nawet po śmierci Zygmunta III, głównego rzecznika polityki popierania unii i ograniczania praw prawosławia. Dopiero wybór na króla Władysława IV w 1632 roku doprowadził do normalizacji stosunków pomiędzy prawosławnymi a unitami. Nowy władca w *pactach conventach* zobowiązał się zezwolić na

---

Генезис брестской церковной унии 1595-1596 гг., (=Труды Исторического Факультета МГУ, 22, ред. С. Карпов-Серия II, Исторические Исследования, 7), Москва 2003; А. Турилов, Б. Флоря, *К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии*, [w:] *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в.*, ч. 2, *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996.

⁶ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, Kraków 1970, s. 863.

⁷ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 45; tenże, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992, s. 117-125.

⁸ H. Dylągowa, dz. cyt., s. 94.

⁹ A.P. Dydycz, *Opisanie odnalezienia relikwii św. Jozafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków*, [w:] *Rocznik Białskopodlaski*, t. XII (2004), s. 159-176.

działalność metropolii kijowskiej, zgodził się też na mocy przywileju królewskiego na wybór metropolity według dawnych praw i na wyświęcenie biskupów przez patriarchę konstantynopolitańskiego. Postanowienia te zostały zatwierdzone przez sejm w 1635 roku. W tym samym roku także unicy wystarli się o przywilej, który zagwarantował im dotychczasowy stan posiadania. Z tego też powodu nastąpił podział cerkwi i monasterów znajdujących się w królewskich ziemach pomiędzy unitów i prawosławnych, i tym samym dokonał się i utrwał formalny podział Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej. Względny spokój między obydwoma wyznaniem zakończył się w 1648 roku, wraz z wybuchem wojny z Kozakami i w jej następstwie – w 1654 z Rosją. Klęski poniesione przez wojska polskie doprowadziły do wzrostu znaczenia prawosławia. Kościół unicki, choć osłabiony, przetrwał ten burzliwy okres. Kończący wojny rozejm w Andruszowie w 1667 roku pozbawił unitów diecezji smoleńskiej, ale umożliwił im powrót do połockiej. Natomiast utrata na rzecz Rosji lewobrzeżnej Ukrainy wraz z Kijowem osłabiła prawosławie w Rzeczypospolitej. Nie bez znaczenia dla dalszego funkcjonowania unii była przychylna dla niej polityka szlachty, a także osłabienie kozactwa, które dotychczas dawało silne oparcie polityczne i militarne Kościołowi prawosławnemu¹⁰. Niestety, w wyniku zawartego w 1686 roku pokoju wieczystego między Polską a Rosją metropolie kijowskiemu zostało przyznane zwierzchnictwo nad Kościołem prawosławnym w Polsce, a ludność prawosławna otrzymała wolność wyznania i prawo swobodnego kontaktowania się z metropolią w sprawach cerkiewnych. Konsekwencją tych postanowień były częste interwencje rządu rosyjskiego w sprawach o naruszanie praw ludności prawosławnej.

Ogromne znaczenie dla funkcjonowania Cerkwi unickiej¹¹ miał odbyty w 1720 roku synod w Zamościu, który wprowadził nowe i usankcjonował wcześniej wprowadzone zmiany, upodabniające obrządek unicki do łańciskiego. Wówczas to ustanowiono uroczystość Bożego Ciała, codzienne msze święte, jednolitą administrację sakramentów, wprowadzono monstrancje do wystawiania na ołtarzu oraz miejsce do przechowywania Najświętszego Sakramentu, tzw. tabernakulum. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Ponadto odprawiano

¹⁰ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, T. II, Kraków 1970, s. 852-853.

¹¹ Kościół unicki, czy też greckokatolicki to Kościół rzymsko-katolicki obrządku wschodniego.

drogę krzyżową, gorzkie żale, odmawiano różaniec i koronki. Unici do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze. Wprowadzone zmiany spowodowały, że cerkwie wznoszone w drugiej połowie XVIII wieku były najczęściej pozbawione ikonostasu. Kapłanom nakazano głosić kazania i wyklądać katechizm, pozwolono także nosić takie same sutanny, jak księżom katolickim oraz golić zarost. Synod również zobowiązał kapłanów do posyłania synów na naukę do szkół. Ograniczono także władzę dziekanów, która odtąd sprowadzała się jedynie do sprawowania funkcji administracyjno-kontrolnych¹².

W wyniku rozbiorów unici znaleźli się w zaborze rosyjskim i austriackim. Pod rządami habsburskimi zwano ich grekokatolikami i traktowano na równi z katolikami rzymskimi. Oba obrządku zostały objęte systemem rządów józefińskich, polegającym na bardzo silnym podporządkowaniu Kościoła państwu. Zdecydowanie gorzej przedstawiała się ich sytuacja w zaborze rosyjskim. Zaborca uważał, że unię zawarto nieprawnie i traktował unitów jako odłączonych przemocą od Kościoła prawosławnego. Planowa akcja nawracania unitów zaczęła się już po II rozbiorze, zaś jej efektem było przyłączenie Kościoła unickiego w granicach Cesarstwa Rosyjskiego do Cerkwi prawosławnej, które nastąpiło w 1839 roku. Działalność Kościoła unickiego w całym zaborze rosyjskim zakończyła się w 1875 roku, kiedy to cesarz Aleksander II ogłosił jego włączenie do Kościoła prawosławnego.

Jednostką ułatwiającą zarząd eparchiami Kościołów wschodnich była protopopia (protoprezbiteria) – odpowiednik dekanatu w Kościele łacińskim – na czele której stał protopop. Początkowo sprawował on władzę sędziowską, którą utracił w XVIII wieku. Dokładna data utworzenia protopopii tomaszowskiej nie jest znana. Pewne jest natomiast, że miało to miejsce pod koniec XVII wieku, o czym mogą świadczyć wykazy parafii diecezji chełmskiej z lat 1619-1620 i wykaz dekanatów z lat 1683-1685, w których trzy parafie unickie z Tomaszowa są jeszcze przyporządkowane do dekanatu tyszowieckiego¹³.

¹² E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38-59; Г. Хрущевич, *История Замойского собора (1720 года)*, Вильна 1802, s. 155-267; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014, s. 325-342.

¹³ A. Gil, *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13-15.10.2005 r.)*, red. S. Batruch,

Natomiast po raz pierwszy protoprezbiteria tomaszowska została odnotowana w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 roku. Dekanat tomaszowski, podobnie jak dwa inne – horodelski i zamojski, został utworzony w drodze podziału większych jednostek. Protopopia tomaszowska powstała na skutek podziału protoprezbiterii tyszowieckiej. Nowo utworzona jednostka administracyjna w początkowym okresie funkcjonowania obejmowała swoim zasięgiem 23 parafie¹⁴. Powiększenie dekanatu o kolejne trzy parafie nastąpiło pomiędzy rokiem 1696 a pierwszym rozbiorem Polski. Jak wyliczył Witold Kołbuk, około roku 1772 protopopia ta liczyła 26 parafii i powiększyła się o kolejne: Ciotuszę, Wieprzowe Jezioro, Bełżec, Gródek, Krupiec, Lipsko i Podhorce¹⁵. Dość znaczne zmiany w sieci parafialnej protopopii tomaszowskiej nastąpiły zapewne pod koniec XVIII i na początku XIX wieku. Wówczas to, przy okazji kasowania niektórych parafii, zmieniono także przynależność organizacyjną innych¹⁶. Z *Konsygnacji duchowieństwa dekanatu tomaszowskiego do konsystorza na dzień 31 stycznia 1811* podanej wynika, że w tymże roku dekanat liczył tylko siedem parafii (Tomaszów, Sopot – Majdan Sopocki, Łosiniec, Przeorsk, Chodywańce, Szlatyn i Typin)¹⁷. Taka organizacja dekanatu przetrwała do 1850 roku. Świadczy o tym wykaz ludności w parafiach na dzień 31 grudnia 1851 roku, który zawiera informację, że do dekanatu tomaszowskiego została dołączona pobliska parafia w Tarnawatce¹⁸. Ostatnia zmiana organizacyjna protopopii tomaszowskiej miała miejsce w latach

---

R. Zilionko, Lublin 2005, s. 305-307; tenże, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, T. 5, red. S. Stępień, Przemysł 2000, s. 43-44.

¹⁴ Jak informuje „*Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej y Bełskiej bendących w jedności Świętej z Kościołem Rzymskim zostających y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanów należec ma, Roku 1696 Juni 3 dnia iest spisany*” w skład dekanatu tomaszowskiego wchodziły 3 parafie z Tomaszowa i po jednej z Rogóźna, Szarowoli, Łosińca, Maził, Łaszczówki, Rudy, Przeorska, Korhyń, Jarczowa, Jurowa, Wierszczycy, Szlatyna, Hubinka, Rzeczycy, Ulhówka, Żernik, Ratyczowa, Posadowa, Steniatyna i Nedeżowa (A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku...*, dz. cyt., s. 52).

¹⁵ W. Kołbuk, *Kościoly wschodnie w Rzeczypospolitej...*, dz. cyt., s. 309-310.

¹⁶ Parafie takie zwano też „skasowanymi” lub „przyłączonymi”. Zob. J. Lewandowski, *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Historia, LXII, Lublin 2007*, s. 79.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej: ChKGK), sygnatura (dalej: sygn.) 146, s. 151.

¹⁸ Tamże, sygn. 147, s. 50, 152, 245; sygn. 148, s. 27, 103; sygn. 149, s. 85-86, 261; sygn. 150, s. 23, 322; sygn. 151, s. 56, 137, 417, 510; sygn. 154, s. 89-90, 478; sygn. 228, k. 8.

60. XIX wieku. W związku z przygotowaniami do kasacji unii w diecezji chełmskiej dokonano ponownego podziału dekanalnego, dostosowując go do sieci powiatów. Znaczyło to, że z parafii leżących na terenie danego powiatu tworzono dekanaty przyjmujące nazwę od miasta powiatowego. W ten sposób powstało 12 dekanatów, a wśród nich tomaszowski, liczący 30 parafii¹⁹. W takiej organizacji protopopia tomaszowska przetrwała do 1875 roku, czyli do kasacji unii. Podstawowymi źródłami do przedmiotowego artykułu są protokoły wizytacji parafii w Nedeżowie. Omówienie protokołów wizytacji, jako źródła historycznego, oraz literatury do tego zagadnienia można znaleźć w pracach Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego²⁰. Istotne znaczenie akt wizytacji dla niniejszego zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, cmentarza i budynków gospodarczych.

Niniejszy artykuł przedstawia dzieje parafii unickiej p.w. św. Demetriusza²¹ Męczennika w Nedeżowie w XVIII wieku. Pewne jest, że wspólnota unicka w tej wsi funkcjonowała już w XVII wieku. Niestety, szczupłość danych dla tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Braki źródeł wynikają z faktu, że w tym czasie rzadziej sporządzano protokoły wizytacji, albo też do naszych czasów takie się nie zachowały; mogły też być spowodowane stratami i zniszczeniami wynikającymi z działań wojennych oraz klęsk żywiołowych²². Nie bez znaczenia dla tego zjawiska był także brak skłonności księży Kościoła wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności, gdyż dominowała wśród nich ustna kultura prawna.

¹⁹ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej...*, dz. cyt., s. 102.

²⁰ P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzona w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i belskiego Józefa Lewickiego*, [w:] *Studia archiwalne*, II, Lublin 2007, s. 199-232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, [w:] *Zeszyty Naukowe KUL*, 5 (3), 1962, s. 43; H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1, *Wstęp ogólny*, [w:] *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 8, 1964, s. 5-186.

²¹ Św. Demetriusz (z gr. Δημήτριος) męczennik to św. Dymitr z Tesaloniki (великомученикъ димитри солоѳнскии)

²² Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob.: A. Gil, *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)...*, dz. cyt., s. 61-66.

Powstanie parafii

Parafia jest podstawową (najmniejszą) jednostką w strukturze organizacyjnej Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Obejmuje obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan, wyposażony w specjalne uprawnienia, wypełnia posługi duszpasterskie²³. Życie lokalnej społeczności było w całym omawianym okresie nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła w tej społeczności o wiele więcej funkcji niż współcześnie. Obok ściśle religijnych spełniała także zadania z dziedziny oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Kontakt wiernych z Kościołem był jednym z zasadniczych czynników integrującym społeczność lokalną. Przymus parafialny, legitymizujący minimalny zakres obowiązujących w tych kontaktach norm, podkreślał i utrwalał naturalne więzi tworzące się poprzez związek z Kościołem, pogłębiając tym samym procesy konsolidacji zbiorowości zamieszkującej parafię²⁴.

Utworzenie każdej parafii było wynikiem dwóch zasadniczych etapów. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi etap stanowiła erekcja, będąca prawnokanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora²⁵.

Dla określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Dokument fundacyjny zapowiadał zaistnienie stanu prawnego, dokument erekcyjny zaś stan ten tworzył²⁶. W przypadku Nedeżowa nie zachował się żaden z wyżej wymienionych dokumentów.

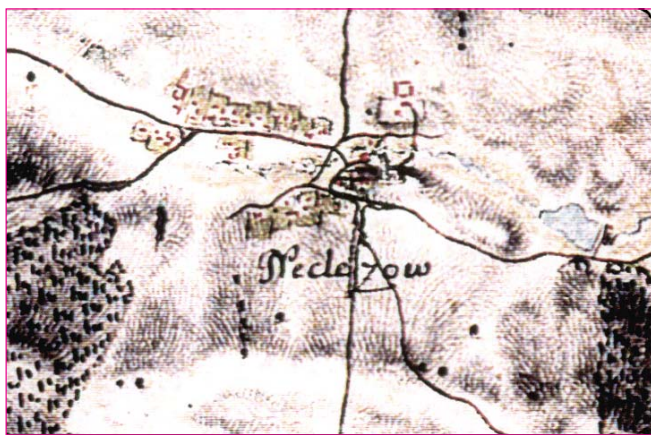
²³ M. Nowodworski, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200; J. Koziej, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 1324-1326.

²⁴ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; tenże, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, T. I, Kraków 1966, s. 237-238; tenże, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia Theologica Varsoviensia*, 7, 1969, s. 207.

²⁵ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu...*, dz. cyt., s. 11, 14.

²⁶ Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bienkowski, t. V, Lublin 1989, kol. 760-761.

Mimo ich braku wiadomo, że w 1564 roku znajdowała się tam cerkiew prawosławna²⁷. Funkcjonowanie parafii prawosławnej w tej miejscowości przez dalszą część XVI wieku potwierdzają źródła skarbowe. W rejestrze poborowym z 1573 i 1578 roku pop nedeżowski był opodatkowany w wysokości 1 zł, natomiast w latach 1579-1580 i w 1585 w wysokości 2 zł²⁸. Nie wiadomo także, od kiedy dokładnie w Nedeżowie funkcjonowała parafia unicka. Pierwsze dane potwierdzające jej istnienie pochodzą z początków XVII stulecia. Znajdują się one w spisie parafii protopopii tyszowieckiej z 1620 roku, w którym odnotowano wspólnotę wiernych w tej wsi²⁹. Nie zachowały się także informacje dotyczące procesu wprowadzania unii. Wiadomo natomiast, że w siedzibie dekanatu, Tyszowcach, pomiędzy jej zwolennikami i przeciwnikami doszło do zamieszek na tle religijnym. W latach 30. i 40. XVII wieku miały one bardzo gwałtowny przebieg, włącznie z siłowym odbieraniem świątyń, niszczeniem wyposażenia, napadami na kapłanów i wiernych obu stron³⁰. Można się domyślać, że i w podległych parafiach, a więc i w Nedeżowie, zajścia mogły mieć podobny przebieg.

Rys. 1. Nedeżów. Wycinek z mapy F. Von Miega, *Karte des Königsreiches Galizien und Lodomerien*, 1:28800, 1779-1782

Źródło: Kreissarchiv Wiedeń, rps. B. IX a, k. 390.

²⁷ A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska...*, dz. cyt., s. 231.

²⁸ AGAD, ASK, sygn. 34, k. 729; sygn. 36, k. 305, 523, 559v; *Źródła dziejowe...*, dz. cyt., s. 210.

²⁹ A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810...*, dz. cyt., s. 306.

³⁰ Tamże, s. 73-74.

W pierwszym okresie istnienia parafia w Nedeżowie należała do dekanatu tyszowieckiego. Protopopia prawosławna w Tyszowcach istniała już przed 1573 rokiem³¹. Można sądzić, że granice dekanatu tyszowieckiego nie uległy zmianie po przyjęciu unii, podobnie jak i struktura organizacyjna całej Cerkwi prawosławnej³². Pewna wiadomość o przynależności parafii nedeżowskiej do protopopii tyszowieckiej pochodzi z wykazu dekanatów unickiej diecezji chełmskiej z lat 1683-1685³³. Zmianę przynależności tej parafii i włączenie jej do dekanatu tomaszowskiego poświadcza z kolei *Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej Bełzkiej bendących w jedności Świętey z Kościołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanow należeć ma, Roku 1696 Junii 3 dnia iest spisany*, który poza potwierdzeniem istnienia świątyni w Nedeżowie nie podaje żadnych bliższych szczegółów³⁴. Pewne jest, że nedeżowska parafia unicka funkcjonowała przez cały XVIII wiek, a pod jego koniec została przez władze austriackie zdegradowana do roli cerkwi filialnej i włączona do parafii w Typinie³⁵. Wiadomo także, że musiało to mieć miejsce po 9 lipca 1780 roku, gdyż wówczas prezentę na tę parafię otrzymał ks. Michał Lewicki³⁶. I być może właśnie po śmierci tego duchownego nastąpiła likwidacja samodzielności parafii w Nedeżowie.

Cerkiew parafialna

Niezbędnym miejscem właściwym do sprawowania obrzędów religijnych są świątynie. Budowle o takim charakterze są wyposażone w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak ołtarze, obrazy, relikwie,

³¹ AGAD, ASK, sygn. 36, k. 307v.

³² A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596-1810...*, dz. cyt., s. 73-74. Więcej na temat wprowadzenia unii patrz: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934; B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, praca zbiorowa pod red. R. Łuznego, F. Ziejki, A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 26-44.

³³ A. Gil, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, dz. cyt., s. 50.

³⁴ Tamże, s. 52.

³⁵ B. Слободян, *Церкви Холмскої епархії*, Львів 2005, s. 304. Taki scenariusz potwierdzają badania Witolda Kołbuka, który twierdzi, że likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim. Zob. Tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992, s. 15-17.

³⁶ APL, ChKGK, sygn. 636, s. 730.

kadzelnice i inne. Ich obecność wyraża sakralny charakter miejsca, są też niezbędne przy wielu obrzędach. Wiara w obecność Boga w świątyni zobowiązuje człowieka, który w niej przebywa, do ściśle określonego zachowania.

Pierwszych danych o budynku cerkwi p.w. św. Demetriusza Męczennika w Nedeżowie dostarcza protokół wizytacji parafii z 1743 roku, kiedy to na stolicy biskupiej w Chełmie urządował bp Felicjan Filip Wołodkowicz³⁷. Niestety, zapis w źródle jest ogólnikowy i ogranicza się do stwierdzenia, że „cerkiew [jest] w ścianach i dachach dobra”. Ponadto wspomniana została dzwonnica z trzema dzwonami. Chociaż w protokole nie podano, z jakiego materiału zbudowana była cerkiew i dzwonnica, to jednak na podstawie analogii można być pewnym, że były to budowle drewniane, pokryte gontem lub słomą, gdyż takiego materiału używano najczęściej przy budowie obiektów sakralnych nie tylko we wsiach, ale także i w miastach³⁸. Kolejnych, a zarazem i ostatnich XVIII-wiecznych informacji o świątyni nedeżowskiej dostarcza protokół wizytacji dokonanej przez bpa Maksymiliana Ryłę 11 czerwca 1761 roku³⁹. Z informacji hierarchy wynika, że świątynia w tym okresie była budynkiem „starym w ścianach”. Do jej wnętrza prowadziły jedne drzwi osadzone na żelaznych zawiasach i zamykane na wewnętrzny zamek. Światła dziennego do wnętrza dostarczała nieokreślona w źródle ilość okien oprawionych w drewno. Przy budynku głównym znajdował się babiniec, nad którym górowała dzwonnica z trzema dzwonami⁴⁰. Jak wynika z dekretu powizytacyjnego, w świątyni tej nie były odprawiane nabożeństwa, ponieważ dziekan wydał interdykt. Co prawda nie ma informacji, dlaczego protopop wydał zakaz odprawiania obrzędów, ale można być pewnym, że wpływ na to miał zły stan techniczny budynku. Potwierdza to dalsza część dekretu, w której biskup informuje, że kolator „zobowiązuje się usilnie i o to starać się deklaruje, ażeby w czasie dwóch miesięcy nastąpiła restauracja nowej cerkwi, i ma osobliwie ozdobić ją we środku”. Wobec powyższego hierarcha obiecał, że „wstrzyma interdykt wydany na tę cerkiew [przez] dziekana, jeżeliby jednak naznaczona reperacja nie nastąpiła najdalej do dwóch miesięcy, wtedy interdykt ma być promulgowany”.

³⁷ Tamże, sygn. 107, k. 266.

³⁸ J. Górak, *Kościół drewniany Zamojszczyzny*, Zamość 1986; tenże, *Dawne cerkwie drewniane w dawnym województwie zamojskim*, Zamość 1984.

³⁹ APL, ChKKG, sygn. 110, s. 499.

⁴⁰ Babiniec, kruchta – przedświątko poprzedzające główne lub boczne wejście. Zob. A. Markunas, T. Uczitel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 54.

W protokole jest wymieniony także ogrodzony cmentarz. Biskup nie określił jednak, czy była to nekropolia znajdująca się przy cerkwi, czy też usytuowana za nią. Mimo braku wskazówek jest niemal pewne, że był to cmentarz przy-cerkiewny, podobnie jak i w wielu innych parafiach⁴¹.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych w opisywanej cerkwi informuje protokół powizytacyjny z 1743 roku⁴². Zgodnie z tym źródłem do celebracji Eucharystii służyły przedmioty wykonane z cyny: puszka *pro conservando venerabili*, kielich z pateną i łyżeczką⁴³. Z szat kielicha wymieniony został jeden korporał⁴⁴. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 roku wśród naczyń liturgicznych zaszły pewne zmiany⁴⁵. Z nowych rzeczy przybyły mosiężne dwoiste miernice, a ponadto jeszcze jeden korporał⁴⁶. Nastąpiła także zmiana jakościowa w przypadku kielicha i pateny – cynowe naczynia zostały zastąpione wykonanymi ze srebra i pozłocyonymi. Ponadto hierarcha polecił parochowi „kupić srebrną puszkę *pro venerabili*”.

---

⁴¹ Cmentarz przy cerkwi znajdował się między innymi w Szarowoli, Grodysławicach, Podlodowie, Nabrożu, Maziłach, Siemnicach, Steniatynie. Zob. APL, ChKKGK, sygn. 110, s. 397, 408, 488; sygn. 122, k. 272v; sygn. 245, k. 22v.

⁴² Tamże, sygn. 107, k. 266.

⁴³ Puszka – naczynie do przechowywania chleba eucharystycznego w kształcie kielicha. Patena (diskos) – jest to złoty, pozłacany, lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosofore). Diskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje on żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa. łyżeczka – zwana w księgach liturgicznych lawiną – służy do udzielania wiernym komunii świętej. Powinna być wykonana z tego samego materiału, co kielich i diskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. „Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszczają ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa” – są to słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 59, 79, 92.

⁴⁴ Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 53.

⁴⁵ APL, ChKKGK, sygn. 110, s. 499.

⁴⁶ Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej – mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 62.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, do której potrzebne są różnorodne przedmioty, dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o ołtarzu i jego wyposażeniu w opisywanej cerkwi pochodzi z protokołu wizytacji z 1743 roku⁴⁷. Jak wynika z zapisu źródłowego była to cerkiew z dwoma ołtarzami, do przykrycia których służyło osiem nieokreślonych obrusów oraz jeden antymins⁴⁸. W czasie procesji wierni niesli trzy chorągwie z wizerunkami świętych malowanymi na płótnie oraz drewniany krzyż. Z innych utensyliów w protokole wymienione zostały: para cynowych lichtarzy, dwa mszalne dzwonki, mosiężny trybularz i drewniany krzyż⁴⁹. Według protokołu wizytacji z 1761 roku ilość sprzętów stanowiących wyposażenie ołtarza wzrosła w stosunku do poprzedniej wizytacji⁵⁰. Przybył jeszcze jeden antymins i kolejna para cynowych lichtarzy oraz cztery zasłonki, a liczba obrusów zwiększyła się do piętnastu. W protokole nie wspomniano o chorągwiach i drewnianych krzyżach, pamiętając jednak o materiale, z jakiego zostały wykonane, można sądzić, że na pewno uległy zniszczeniu.

Szaty liturgiczne, zwane także paramentami (od paramenta – szaty ozdobne), to rodzaj odzieży stosowanej w czasie liturgii, mającej na celu określenie i zaznaczenie funkcji osoby ją noszącej. Początkowo nie różniły się one od odzieży świeckiej używanej w święta. Różnice pojawiły się dopiero w VII-IX wieku. Średniowieczna symbolika szukała związków szat liturgicznych z osobą Jezusa Chrystusa, bądź też z mszą świętą. Od XI wieku do modlitw odmawianych przy wkładaniu szat liturgicznych doszła symbolika o charakterze moralnym. Szaty liturgiczne symbolizują więc cnoty, jakimi odznaczać się mają ci, którzy je noszą. Różnorodność szat jest zewnętrznym znakiem różnych funkcji wynikających z różnych stopni święceń i charakteru posług liturgicznych. Używa się ich dla pokazania pewnych różnic między kapłanem i służbą liturgiczną a wiernymi, także dlatego, że każda z nich coś symbolizuje. W tradycji bizantyjskiej wyróżnia się pięć kolorów szat liturgicznych: białą (srebrną), symbolizującą światłość Chwały Bożej i oświecenie umysłu, używaną w czasie największych świąt (np. Paschy – Zmartwychwstania Pańskiego); żółtą (złotą),

⁴⁷ APL, ChKGK, sygn. 107, k. 266.

⁴⁸ Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu, rozkładana na *prestole* (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 12-13.

⁴⁹ Trybularz – kadzielnica. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 113.

⁵⁰ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 499.

symbolizującą aniołów, najczęściej wykorzystywaną w ciągu roku liturgicznego; czerwoną, symbolizującą szatę, w którą był ubrany Chrystus przed Piłatem oraz krew męczenników (był to kolor właściwy dla okresu Wielkiego Postu i uroczystości pogrzebowych); niebieską, używaną podczas świąt maryjnych oraz zieloną, stosowaną raz w roku podczas Zesłania Ducha Świętego⁵¹.

Pierwszych danych o szatach liturgicznych cerkwi nedeżowskiej dostarcza protokół wizytacji z 1743 roku⁵². Ze źródeł wyłania się obraz świątyni ubogiej w argenteria, w której paroch miał do swojej dyspozycji jedynie dwa aparaty „ze wszystkim” (kompletne) oraz jedną albę⁵³. O pierwszym aparacie napisano, że był z adamaszku w kolorze zielonym, natomiast drugi uszyty był z „prostej materii” w paski. Jak pokazuje protokół wizytacji z 1761 roku sytuacja w tym zakresie uległa niewielkiej zmianie, bowiem z wcześniej wymienionych szat ubyla alba⁵⁴.

Bardzo ważnym elementem wyposażenia świątyni, oprócz argenterii i szat liturgicznych, były także księgi liturgiczne, według których w Kościele odprawia się nabożeństwa oraz udziela sakramentów. Dzięki księgom sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają teksty modlitw i nabożeństw prywatnych.

Informacji dotyczących ksiąg znajdujących się w omawianej cerkwi dostarczają protokoły wizytacji z 1743 i 1761 roku. W źródłach tych oprócz wymienionych nazw poszczególnych wolumenów jest także zastosowany podział ze względu na sposób wykonania, a w jednym przypadku określone jest miejsce wydania. Zapisy te pozwalają także prześledzić zmiany, jakie zaszły między przedmiotowymi wizytacjami.

⁵¹ B. Snela, *Kolory liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwóźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2002, t. 9, kol. 385-386.

⁵² APL, ChKGK, sygn. 107, k. 266.

⁵³ Aparat – komplet przyborów i szat potrzebnych przy odprawianiu ceremonii. Zob. I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999, s. 15.

⁵⁴ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 499.

Tabela nr 1. Księgozbiór cerkwi nedeżowskiej w XVIII wieku

Data	Ewangelia	Mszał ⁵⁵	Psałterz ⁵⁶	Trebnik ⁵⁷	Minieja ⁵⁸	Oktoich ⁵⁹
1743	x	x	x	3 x	x	x
1761	x	x	x	-	x	-

Źródło: APL, ChKGK, sygn. 107, k. 266; sygn. 110, s. 499.

Zdecydowana większość ksiąg w cerkwi nedeżowskiej była drukowana, tylko oktoich był pisany ręcznie. Można się domyślać, że pozostał on z wcześniejszego księgozbioru i nie był w najlepszym stanie, skoro w 1761 roku nie został już odnotowany. Wśród trzech trebników dwa były wielkie, a trzeci mały. W przypadku tych ksiąg jest zastanawiające, że żadna nie przetrwała do kolejnej wizytacji. Miejsce edycji ksiąg zostało określone jedynie w przypadku mszału, który był wydany w Wilnie. Mimo, że dla pozostałych pozycji nie podano miejsca wydania, jest niemal pewne, że poza wyżej wspomnianym Wilnem mogły to być Lwów lub Poczajów⁶⁰.

Uposażenie duchowieństwa

Duchowni sprawujący posługę duszpasterską w parafiach byli uprawnieni do posiadania kościelnego beneficjum, które dawało im określone dochody. Beneficjum plebańskie składało się z nieruchomości, takich jak: ziemia uprawna, łąki, ogrody, budynki oraz z różnego rodzaju praw majątkowych: czynszów,

⁵⁵ Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy św., A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 65.

⁵⁶ Psałterz – księga zawierająca psalmy, na potrzeby liturgiczne podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 92.

⁵⁷ Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele wschodnim. Zawiera teksty nabożeństw, porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 112.

⁵⁸ Minieja – księga liturgiczna, zawierająca porządek Służby Bożej jako liturgii godzinnej liturgii mszalnej w odniesieniu do tekstów zmiennych dla świąt nieruchomości cyklu rocznego. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyjsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 59.

⁵⁹ Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, dz. cyt., s. 73-74.

⁶⁰ Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim Trójcy św. w Wilnie działała w latach 1628-1839. Natomiast we Lwowie były dwie drukarnie: Józefa Szumlińskiego, działająca w latach 1687-1688 i drukarnia przy klasztorze bazylikańskim, działająca w latach 1700-1708. Drukarnia przy klasztorze bazylikańskim (ławra poczajowska) działała w latach 1733-1830. Zob. O. Narbutt, dz. cyt., s. 41.

najmu domów, propinacji, mesznego, stołowego i dziesięcin (iskopu)⁶¹. Uzupełnienie dochodów parocha stanowiły serwituty: wolny wyrąb drewna w lasach na opał i budowę, połów ryb oraz korzystanie z pastwisk. Ważnym źródłem dochodów były także opłaty *iura stolae*⁶². Ten ostatni rodzaj świadczeń powodował jednak pewne nadużycia, które polegały na naliczaniu przez kapłanów wygórowanych należności. Aby uniknąć takich sytuacji w Kościele były powszechnie stosowane taksy opłat *iura stolae*⁶³.

Niestety, nieznanym jest pierwotny fundusz parafii w Nedeżowie. Jak dotychczas dla XVIII wieku odnaleziono tylko dwa zapisy informujące o uposażeniu tej wspólnoty. Pierwsza informacja znajduje się w protokole wizytacji z 1743 roku⁶⁴. Z danych zawartych w tym źródle wyłania się obraz skromnie uposażonej świątyni. Paroch do swojej dyspozycji miał tylko półłanek gruntu ornego położonego w trzech różnych miejscach⁶⁵. Obszar tego gruntu został określony „na 6 korcy miary tomaszowskiej”, co oznaczało, że taką ilość ziarna można było na nim wysiać⁶⁶. Ponadto do cerkwi należały dwa ogrody i dziesięcina snopowa,

⁶¹ Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej proboszczowi przez parafian w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy). Stołowe – rodzaj czynszu płaconego proboszczowi od domów. Zob. A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa-Kraków 1979, s. 126, 186.

Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, [w:] Studia językoznawcze, 13, Wrocław 1988, s. 73. Zob. także: J. Półwiartek, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi paraficzynianiej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

⁶² Prawo do pobierania opłat *iure stolae* wynikało ze spełniania przez duchownych określonych posług religijnych, takich jak chrzest, zapowiedzi, ślub, pogrzeb i błogosławieństwa kobiety po ślubie i chrzcie dziecka, tzw. wywody. Zob. M. Karbownik, *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995; tenże, *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998, s. 49-52.

⁶³ W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Zob. APL, ChKGGK, sygn. 604, s. 438-439.

⁶⁴ Tamże, sygn. 107, k. 266.

⁶⁵ Łan – jednostka miary powierzchni w okresie staropolskim. Łan chełmiński liczył 16,8 ha, łan frankoński (wielki, niemiecki, krakowski) zaś ok. 25 ha. Zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 166-167.

⁶⁶ Niestety, nie została ustalona pojemność korca tomaszowskiego, można się jedynie domyślać, że wielkością nie odbiegał on zbytnio od korca przedzobiorowego. Korzec – polska przedzobiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich, tzw. skarbowy warszawski używany również w XIX w. 1 korzec = 32 garncie = 120,605 litra, 1 garniec = 3,7689 litra. Zob. I. Ihnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. I, Warszawa 1967, s. 42.

pobierana w wymiarze pół kopy z ćwierci pola od wiernych unickich. Jest także informacja, że łąki przy cerkwi „nie masz, bo odebrano”. Niestety, bliższych danych dotyczących okoliczności utraty łąki wizytator nie zamieścił. Po raz drugi o uposażeniu parafii jest mowa w protokole wizytacji z 1761 roku⁶⁷. Niestety, źródło nie wnosi nowych informacji, ponieważ biskup M. Ryłło ograniczył się do wpisu: „Grunty według dawnych wizytacji”.

Plebania i zabudowania gospodarcze

Dom, w którym mieszka paroch, nazywa się plebanią lub proboszczówką. W przeszłości był to zwykle obiekt zbudowany w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców czy też posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i budynki gospodarcze w Nedeżowie, można się jedynie domyślać, że miało to miejsce wówczas, kiedy powstała pierwsza cerkiew lub niewiele później. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na taki stan rzeczy miał także nietrwały materiał – drewno, z jakiego były zbudowane. Jak już wyżej wspomniano mieszkanie dla proboszcza było stawiane zwykle razem z cerkwią, albo zaraz po jej wybudowaniu. Niestety, nie znaleziono źródła, które zawierałoby informację o plebanii w Nedeżowie z tego okresu. Pierwsza, a zarazem ostatnia, XVIII-wieczna informacja o proboszczówce pochodzi dopiero z protokołu wizytacji z 1743 roku⁶⁸. Według tego źródła plebanią był budynek, w którym znajdowała się piekarnia, komora i sień.

Oprócz miejsca do zamieszkania niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego były zabudowania gospodarcze. Jedyna informacja o tego rodzaju budynkach przy cerkwi nedeżowskiej pochodzi z protokołu wizytacji odbytej w 1743 roku⁶⁹. Źródło informuje, że przy plebanii znajdowała się stodoła, obora, szopa i chlew. W dalszej części protokołu zaznaczono, że wymienione budynki były „wałące się”, oraz że wykonane były z chrustu. W protokole nie zamieszczono informacji o kurniku czy też innym pomieszczeniu dla ptactwa domowego, które tam z całą pewnością było, gdyż trudno wyobrazić sobie gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi.

⁶⁷ APL, ChKGK, sygn. 110, s. 499.

⁶⁸ Tamże, sygn. 107, k. 266.

⁶⁹ Tamże.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa parafialnego naczelną pozycję zajmował pleban-proboszcz, któremu podlegali pozostali duchowni działający przy świątyni parafialnej. Plebanem nazywano duchownego stojącego na czele kościoła parafialnego, który był zarządcą parafii. Decydujący wpływ na wybór plebana mieli w omawianym czasie kolatorzy kościołów parafialnych, którzy przedstawiali kandydata biskupowi⁷⁰. Hierarcha kandydata instytuował, a odpowiedni dziekan wprowadzał na urząd. Proboszcz był więc prawnie zatwierdzonym, stałym, w zasadzie nieusuwalnym duszpasterzem w określonej parafii. Także majątek parafialny znajdował się pod jego zarządem. Podobną grupę duchownych stanowili administratorzy, którzy byli tymczasowymi zarządcami majątku parafialnego i opiekunami duchowymi powierzonych im parafian. To właśnie ta „tymczasowość” odróżniała administratorów od parochów⁷¹. Część duchownych po otrzymaniu święceń kapłańskich pierwszą swoją pracę podejmowało w charakterze pomocników rządców parafii. Tę grupę duchowieństwa parafialnego stanowili wikariusze⁷² i koadiutorzy⁷³. W XIX wieku na koadiutora i wikariusza

⁷⁰ Kolator, collator – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, T. 5, Przemyśl 2000, s. 337.

⁷¹ Staranie się o objęcie beneficjum parafialnego w charakterze proboszcza wymagało sporo zabiegów. Najpierw należało zdać egzamin konkursowy, następnie zgłosić się do władz kościelnych ze stosownymi dokumentami, takimi jak: metryka urodzenia, życiorys, opinia dziekana i prezenta od kolatora parafii. Wszystkie te dokumenty, po rozpatrzeniu przez władze diecezjalne w Chełmie, przesyłane były do władz wojewódzkich administracji państwowej, które, jeśli nie znalazły przeszkody, przesyłały je do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w Warszawie. Tam była podejmowana ostateczna decyzja, po której, jeżeli była pozytywna, kandydat składał stosowną przysięgę i dopiero wówczas był „instalowany” na proboszcza przez odpowiedniego dziekana. Wszystkie te zabiegi wymagały kosztów, czasu i niekoniecznie kończyły się powodzeniem. Zob. W. Kolbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim...*, dz. cyt., s. 65-77.

⁷² Wikariusz, łaciński *vicarius* – zastępca działający w czyimś imieniu. Zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 989. W języku słowiańskim: vikar, pomożni duhovnik (ksiądz pomocniczy. Zob. F. Vodnik, *Słownik polsko-słowiański*, Lublana 1977, s. 1030.

⁷³ W języku łacińskim *coadiutor* (koadiutor) to współpracownik, pomocnik. Zob. A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań-Warszawa-Lublin 1958, s. 116. „W szczególności Koadiutor, którego osoba duchowna dla podeszłości wieku, lub dla starości przybiera, wyznaczając po śmierci swojej następcą na urządzie”. Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1860, s. 390.

używano również określenia „кооператор” (kooperator)⁷⁴. Kooperatorzy byli najbliższymi współpracownikami proboszczów, którzy często angażowali pomocników, nie mogąc podjąć swym duszpasterskim obowiązkiem ze względu na podeszły wiek lub stan zdrowia. Wikariusze utrzymywani byli wyłącznie z prowizji plebanów, którzy określali im należną pensję. Ze względu na stałe zmniejszanie się liczby duchowieństwa unickiego, liczba takich pomocników była niewielka, a okres ich pracy zazwyczaj krótki. Najczęściej wynosił od kilku miesięcy do jednego, dwu, rzadko kilku lat.

Odtworzenie pełnej obsady cerkwi w Nedeżowie w badanym okresie jest niemożliwe z powodu luk w źródłach, spowodowanych zniszczeniami, jak i wcześniej wspomnianym brakiem skłonności do trwałego dokumentowania swojej organizacji i działalności. W przypadku omawianej parafii ustalono trzech parochów. Pierwszym, odnotowanym w 1743 roku, był ks. Symeon Rybiński, który w czasie wizytacji miał 36 lat⁷⁵, a więc urodził się około 1707 roku. Drugim, odnotowanym w 1761 roku, był paroch Teodor Fliewicz, o który wiadomo, że zmarł 11 stycznia 1762 roku⁷⁶. Niestety, nie ustalono, kto po ks. T. Fliewiczu objął parafię, ale istnieje zapis, że przed 9 lipca 1780 roku w cerkwi był wakat, bo właśnie w tym dniu prezentę na parafię otrzymał ks. Michał Lewicki⁷⁷.

Podstawowym obowiązkiem duszpasterskim było odprawianie nabożeństw cerkiewnych i udzielanie posług religijnych (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem pracy księdza było nauczanie prawd wiary. W niedzielę i święta odmawiał pacierz i katechizował lud. Plebani byli zarządcami majątku parafialnego. Ponadto do ich obowiązków należało prowadzenie akt stanu cywilnego, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich, a także dawanie wiernym przykładu moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Z reguły duchowni wypełniali te powinności w sposób prawidłowy, zgodnie z zasadami Cerkwi, chociaż zdarzały się i odstępstwa w tym zakresie.

Niestety, nie ma zbyt bogatego materiału źródłowego, świadczącego o pracy duszpasterskiej księży parafii w Nedeżowie. Pierwsze, a zarazem i ostatnie dane w tym zakresie pochodzą z protokołu wizytacji z 1761 roku⁷⁸. Odnotowano

⁷⁴ *Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, oprac. J. Dziedzeliwski, Warszawa 1997, s. 107, 326.

⁷⁵ APL, ChKGK, sygn. 107, k. 266.

⁷⁶ Tamże, sygn. 110, s. 499; sygn. 636, s. 820.

⁷⁷ Tamże, sygn. 636, s. 730.

⁷⁸ Tamże, sygn. 110, s. 500.

tam, że pleban studiował z wiernymi „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie”. Jak pokazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro wizytujący parafię biskup M. Ryłto pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”. Ponadto wizytator zapisał, że ze względu na to, że „paroch nic zgoła na egzaminie nie odpowiadał i właśnie nieumiejącym się pokazał, przeto my na instrukcje odsyłamy onego do Chełma, dokąd ma przybyć dnia 20 lipca, gdzie przy katedrze naszej ma bawić póki egzaminu nie odbędzie”.

Wierni

Istotnym czynnikiem, mającym wpływ na funkcjonowanie parafii jest liczba wiernych, którzy ją tworzą. Niestety, informacje dotyczące unitów w parafii Nedeżów są dość ubogie. Pierwszych danych w tym zakresie dostarcza protokół sporządzony po wizytacji w 1743 roku, gdzie zaznaczono, że parafia obejmowała wieś Nedeżów, w której zamieszkiwało 20 parafian⁷⁹. Kolejnych danych dostarcza protokół wizytacji z 1761 roku⁸⁰. Jak wynika z zapisu źródłowego struktura organizacyjna parafii nie uległa zmianie, wzrosła natomiast do około 80 liczba wiernych „sposobnych do spowiedzi”. Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na określenie liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także umożliwić opisanie jej struktury demograficznej. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych należy (za Cezarym Kuklo) do komunikujących doliczyć co najmniej 25% wiernych, gdyż taką liczbę stanowiły dzieci młodsze⁸¹. Stosując ten wskaźnik można określić, że w 1743 roku parafia liczyła około 25, a w 1761 roku około 100 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii nie dysponujemy źródłami, które

⁷⁹ APL, ChKGK, sygn. 107, k. 266.

⁸⁰ Tamże, sygn. 110, s. 499.

⁸¹ C. Kuklo, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

pozwołyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty religijnej. W przebadanym materiale źródłowym odnaleziono tylko jedną, pośrednią informację na ten temat. Notka w dekrete po wizytacji z 1761 roku pozwala wnioskować, że niektórzy wierni nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator, biskup M. Ryłło, pozostawił parochowi wskazówkę, że „nie powinien dawać ślubu osobom nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i [nieznającym] katechizmu”⁸².

Zakończenie

Artykuł niniejszy jest szkicem dziejów parafii unickiej p.w. św. Demetriusza Męczennika w Nedeżowie w XVIII wieku. Na podstawie dotychczas odnalezionych źródeł trudno jest ustalić czas powstania tej wspólnoty. Należy sądzić, że została ona utworzona po zawarciu unii brzeskiej w miejsce wcześniej działającej parafii prawosławnej. Dlatego można się jedynie domyślać, że jednostka ta, podobnie jak i inne parafie, w ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała konieczne podstawy ekonomiczne i wyposażenie właściwe do obrzędowości unickiej. Można także być pewnym, że paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane przez cały okres funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo na temat warunków mieszkaniowych parocha, źródła wspominają o tym tylko raz. Podobnie przedstawia się sytuacja w przypadku budynków gospodarczych. Także dane dotyczące liczby wiernych są bardzo ubogie. Określenie liczby wiernych jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego zjawiska, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Podobna sytuacja ma miejsce także w obsadzie cerkwi, gdyż ustalono tylko trzech duchownych.

Niniejszy artykuł nie zamyka tematu, a odkrycie nowych źródeł pozwoli na pogłębienie wiadomości o funkcjonowaniu tej parafii w XVII stuleciu.

ABSTRACT

Nedeżów is a small country village located in Tomaszów Lubelski gmina (commune) in the northern part of Tomaszów powiat in Lubelskie Province.

---

⁸² APL, ChKGK, sygn. 110, s. 499.

The first written record dates back to 1409 in which time, administratively, it belonged to the Duchy of Belz and later to the Belz Voivodeship. After the first partition of the Kingdom of Poland it was annexed by the Habsburg Empire whereas during the Napoleon era it fell into the territory of the Duchy of Warsaw and later as a result of the compromise of the Congress of Vienna it belonged to the Kingdom of Poland (Congress Poland), which remained totally under Russian control.

The original parish was the Eastern Orthodox parish, which, after the Treaty of Brest became the Uniate parish. As an independent church unit it functioned on until the end of 18th century, when it was degraded to a subsidiary Orthodox church and incorporated into the parish of Typin in which it operated until the liquidation of the Uniate. At first, administratively, the parish in Nedezów belonged to the Deanery of Tomaszów and at the end of 17th century to the newly created Protopopia of Tomaszów.

Having analyzed post- visitation protocols left by Chelm Bishops the look as well as fittings and ancillary equipment of the parish church is recounted as well as any changes in the period of this research. It has been determined the paroch (parish priest) had some arable land as well as grassland at his disposal to support himself, furthermore, he collected various ecclesiastical fees from his parishioners. There was also a small presbytery with ancillary buildings. As far as it is possible, the parish ecclesiastical benefice and its fluctuation in the period of this research is determined. Furthermore, the number of worshipers and priests residing in this particular parish is defined.

Keywords: Uniate parish, Orthodox church, paroch (parish priest), Uniates, church's endowment, paraments, argentaria, utensils

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 34, 36.

Archiwum Państwowe w Lublinie: Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki, sygn. 107, 110, 122, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 228, 245, 604, 636.

Źródła drukowane

Źródła dziejowe, t. XVIII, cz. 1, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, T. VII, cz. 1, *Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona*, opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego, Warszawa 1902.

Opracowania

- Bieńkowski L., *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1988, T. III, kol. 132.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, T. II, Kraków 1970.
- Bieńkowski L., *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, [w:] *Roczniki Humanistyczne*, 7 (2), 1960, s. 156-187.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934.
- Czterechsetlecie zawarcia Unii Brzeskiej 1596-1996: materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Toruniu w dniach 28-29 listopada 1996 r.*, red. S. Alexandrowicz i T. Kempa, Toruń 1998.
- Dydycz A.P., *Opisanie odnalezienia relikwii św. Jozafata Kuncewicza na tle jego życia oraz dziejów doczesnych szczątków*, [w:] *Rocznik Białskopodlaski*, 12, 2004, s. 159-176.
- Dylągowa H., *Dzieje unii brzeskiej (1596-1918)*, Warszawa 1996.
- Dziedzictwo Unii Brzeskiej*, red. R. Dobrowolski, M. Zemło, Lublin-Supraśl 2012.
- Gil A., *Prawosławna Eparchia Chełmska do 1596 r.*, Lublin-Chełm, 1999.
- Gil A., *Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. Studia i materiały z dziejów chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczpospolitej*, Lublin 2005.
- Gil A., *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, T. 5, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 29-61.
- Gil A., *Chełmska Diecezja Unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649-1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie (Materiały z Międzynarodowej Konferencji*

- „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13-15.10.2005 r.), red. S. Batruch, R. Zilionko, Lublin 2005.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia kijowska w latach 1458-1795*, Lublin-Lwów 2014.
- Gloger Z., *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1903.
- Górak J., *Kościoły drewniane Zamojszczyzny*, Zamość 1986.
- Górak J., *Dawne cerkwie drewniane w dawnym województwie zamojskim*, Zamość 1984.
- Ihnatowicz I., *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. I, Warszawa 1967.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań-Warszawa-Lublin 1958.
- Karbownik M., *Ofiary iura stolae na ziemiach polskich w latach 1285-1918*, Lublin 1995.
- Karbownik M., *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772-1918*, Lublin 1998.
- Karbownik M., *Ciężary stanu duchownego na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.
- Kość J., *Słownictwo regionalne w XVII-XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, [w:] *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich*, red. W. Boryś, T. 13, Wrocław 1988, s. 57-102.
- Kołbuk W., *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.
- Kołbuk W., *Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992.
- Koziej J., *Parafia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. E. Gigilewicz, Lublin 2010, kol. 1324-1326.
- Kukło C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Kumor G., *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, praca zbiorowa pod red. R. Łuźnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 26-44.
- Lewandowski J., *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, [w:] *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio F, Historia*, 62, Lublin 2007, s. 77-84.

- Librowski S., *Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1, Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, T. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, z. 1, Wstęp ogólny*, [w:] *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 8, 1964, s. 5-186.
- Likowski E., *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku*, T. 1, Warszawa 1906.
- Likowski E., *Unia brzeska*, Warszawa 1907.
- Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, T. 6, Lwów 1860.
- Litak S., *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, [w:] *Zeszyty Naukowe KUL*, 5 (3), 1962.
- Markunas A., Uczticiel T., *Popularny słownik sakaralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001.
- Mironowicz A., *Struktura organizacyjna Kościoła prawosławnego w Polsce w X-XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993.
- Narbutt O., *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979.
- Niedźwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Zamość 2004.
- Nowodworski M., *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200.
- Półciwarteł J., *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebanii na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI-XIX wieku*, Rzeszów 1974.
- Snela B., *Kolory liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. B. Migut, A. Szostek, R. Sawa, K. Gwóźdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, Lublin 2002, T. 9, kol. 385-386.
- Seniuk B.M., *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych Eparchii Włodzimierskiej*, [w:] *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, red. S. Stępień, T. 5, Przemyśl 2000, s. 309-346.
- Słownik polsko-cerkiewnosłowiańsko-ukraiński Teodora Witwickiego z połowy XIX wieku*, oprac. J. Dzendzeliwski, Warszawa 1997.
- Soczyński K., *400-lecie unii brzeskiej*, Warszawa 1996.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- Swieżawski A., *Nadanie ziemi bełskiej Siemowitowi IV*, [w:] *Przegląd Historyczny*, 72 (2), 1981.

- Sygowski P., *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720-1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, [w:] *Studia archiwalne*, II, Lublin 2007, s. 199-232.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005.
- Turnau I., *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od średniowiecza do początku XIX w.*, Warszawa 1999.
- Unia brzeska 1596 r. Geneza i skutki. Katalog wystawy*, Toruń 1997.
- Unia brzeska. Materiały z radomskiego sympozjum*, red. A. Hejda, Radom 1998.
- Unia brzeska, geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Wrocław 1994.
- Vodnik F., *Słownik polsko-słoweński*, Lublana 1977.
- Wiśniowski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.
- Wiśniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, T. I, Kraków 1966, s. 237-238.
- Wiśniowski E., *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia Theologica Varsaviensia*, 7, 1969.
- Wójcik E., *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bieńkowski, T. V, Lublin 1989, kol. 760-761.
- Wyczawski H.E., *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.
- Zajda A., *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Warszawa 1979.
- Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в.*, ч. 1: *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, Ред. Б. Флоря, Москва 1996.
- Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в.*, ч. 2: *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, ред. Б. Флоря, Москва 1996.
- Дмитриев М., *Брестская уния в исследованиях польских и российских историков*, [w:] *Российско-польские научные связи в XIX- XX вв.*, редкол. В. Волков, Л. Марней, Б. Носов, Москва 2003.

- Дмитриев М., *Между Римом а Царьградом, Генезис брестской церковной унии 1595-1596 гг.*, Москва 2003 [Труды Исторического Факультета МГУ, 22, ред. С. Карпов-Серия II, Исторические Исследования, 7].
- Слободян В., *Церкви Холмскої епархії*, Львів 2005.
- Турилов А., Флоря Б., *К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии*, [w:] *Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI-первой половине XVII в.*, ч. 2: *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, Ред. Б. Флоря, Москва 1996.
- Хрущевич Г., *История Замойского собора (1720 года)*, Вильна 1802.